

Богумил Храбак

СТОЧАРСКО-ВОЈНИЧКО ДРУШТВО ЦРНЕ ГОРЕ У XVI ВЕКУ
И ЊЕГОВО ОБУЗДАВАЊЕ
АДМИНИСТРАТИВНО-ПОЛИТИЧКИМ ИЗМЕНАМА

Старија историографија, искључиво усмерена на политичка збивања, није улазила у питања социјалног карактера, те се није бавила ни питањем племенског живота. Чак и они послератни црногорски историчари који у политичком погледу нису следили доктрине старе историјске мисли династије Петровића нису могли да се ослободе сталне присутне тезе о вечној (политичкој) слободи Црне Горе, па су од првих додира Црне Горе и Турака тражили и истицали антитурска расположења и деловања Црногораца. Када се модерније, са социолошког становишта посматрају историјски процеси, ствари изгледају нешто друкчије, без обзира на то што становништво Црне Горе од првих контаката са турским освајачима није било пријатељски расположено према њима.

Док је на развијеном Западу средњовековно друштво потискивала, поткопавала и коначно ликвидирала градска привредно-друштвена организација, у балканским земљама, где није било развијених градова у иоле већем броју, домаћи феудализам уништавају неке руралне снаге самог тог друштва, уз снажну асистенцију најезде Турака-Османлија. Те унутрашње снаге које су ломиле домаћи феудални систем били су „власи“ — сточари и преостали слободни сељаци који су се, као и другде у европском феудалном друштву, претворили у најнижи али у постојећем феудалном распореду незадовољан слој феудалаца (властеличићи). Сточари и властеличићи су најпре угрозили црквени и манастирски велепосед с обзиром да цркве и манастири нису имали довољно оружане снаге да се притиску одхравају; сталним мањим узурпацијама у великој мери су ликвидирани црквена имања у stoleћу слабе феудалне власти, од смрти цара Душана и краља Твртка I

до пада Деспотовине односно босанске краљевине. Мала зетска феудална државица, ослоњена на млетачке приморске градове, дуго је одолевала том процесу можда већ и зато што феудализам због природних услова ту није могао бити развијенији; ликвидација домаћег феудализма у државици Црнојевића, међутим, још видљивије се временски поклапа са деловањем сточарског друштва које иде упоредо са турским политичким завојевањем.

Познато је да и само земљиште, као основна природна претпоставка, утиче на друштвено-политичке творбе. У касном средњем веку сточарство у Црној Гори као и у суседним земљама било је бирегинално (бисесилно), погрешно у старијој науци названо полуномадско. Сточари су имали две стално утврђене области у којима су напасали своја стада и крда — зимска станишта (сталнијег карактера) и летње планинске испаше. Тамо где су летња станишта била удаљенија од зимских, као у Херцеговини источно од Неретве, дуже су се задржали катун и њихова организација, која је управо и постојала да се одрже та годишња сточарска кретања. У крајевима где је поменуто растојање било мало, од средине XV века, уз обавезно присуство турског притиска на жупне крајеве, развила су се већа или мања племена, сточарским преслијавањем жупних области и стварањем кнежевина. Најтипичнији пример близине зимских и летњих испаша јесу Васојевићи, где је управо тиме омогућено настајање највећег племена, али такви су случајеви забележени и са Дробњацима, Пивом и Бањанима. У старој Црној Гори није било услова за образовање великих племенских формација, не само природних него и друштвено-политичких, јер је ту била јача феудална, црнојевићка власт. Полазно развијање те феудалне друштвене основице обавили су „власи“ — сточари својим ширењем из суседних крајева, што се временски поклапало са турским преузимањем црнојевићке Зете. Оно што је потом било од битног историјског значаја било је да су управо завојевачи Турци, због својих војних потреба, желећи да слободне сточаре у Црној Гори организују као војнике-мартолосе према млетачким поседима од Будве до Улциња и у Боки Которској, инсистирали на очувању а преко тих сточара стварно и на ширењу Црне Горе као целине, као јединствене земље.

Још од времена косовске битке, кад је сломљена кичма српске феудалне државе, настала су не само већа кретања сточара ослобођена ранијих феудалних стега него и демографска померања становништва из политички покорених у области у којима се још очувала власт домаћих феудалних владара и магната. Такви покрети постојали су и у правцу Црне Горе односно Зете. Из Полимља, северне Албаније и суседне Херцеговине сточари и други долазе у државу Црнојевића. Од турског освојења Медуна (1457) Османлије су непосредно присутне у том пределу и тиме помажу унутрашње сламање јаче феудалне власти. Раније сточарске пљачке каравана на простору северно од Подгорице се сма-

њују и усмеравају се према караванском промету од Дубровника ка Подрињу и Полимљу, дакле кроз Херцеговину, према млетачким приморским поседима и ка дубровачким Конавлима. Ту заједно сарађују сточари из Херцеговине, Зете и Полимља. То ће бити историјски аванс за оно што ће настати као историјска стварност од последњих година XV stoleћа. Те пљачке изводе саме сточарске дружине (обично у оквиру катуна или удружених катуна) и Турци те акције само користе из даљине за дезорганизацију подручја у која ће касније наступити и само их својим утицајем усмеравају.

Због тог деловања домаћих антифеудалних снага, Босна и Херцеговина су пале у руке Османлија — шапатам. Црнојевића Зета изгубила је своју политичку слободу чак и без шапата. То националистичка и патриотска историографија нису ни покушале да објасне, јер очигледно нису могле наћи ни један податак о неком херојском отпору преласку власти у турске руке. Као што је познато, Зета је најпре била у вазалном положају према Османлијском Царству, задржавајући своје старо друштвено уређење. Новембра 1496, пак, из Цариграда је, као нови султанов вазалски кандидат, стигао у Црну Гору Стефан Црнојевић и затражио је од свог старијег брата да му преда власт. Овај није ни покушао да пружи отпор него је просто побегао са породицом у Венецију. Ђурађ Црнојевић је био свестан да је била подривена основица за отпор не само због турских завојевања у суседству него и због деловања „влашких“ катуна који су се све више досељавали са територије покорене Херцеговине и Полимља, делимично и из Албаније, те су на терену ликвидирали оно мало феудалног строја који је постојао и на који се Ђурађ стварно једино могао ослањати у борби против Турака. Турци су само политички преузели оно што су слободни сточари извршили у основици друштва — укинули феудалну Зету. Социјално-политичка обнова и демографско јачање Црне Горе даће овој земљи онај динамизам који ће бити карактеристичан за области у доњем српско-хрватском Јадрану. Досељени сточари ће Црној Гори обезбедити и утицај на суседне, пре свега херцеговачке бисесилне сточаре, своје родственике, утицај који је Зета само делимично имала за време последњих, моћних Балшића. Слањем представника раније владајуће династије Турци су желели не само да олакшају преузимање власти без борбе него и да умире умаласане сточаре, слично као што су учинили касније, 1513, са Скендер-бегом Црнојевићем. Две године само трајаће нови полувазални статус Зете, који се разликовао од ранијег, за време Ђурђа Црнојевића, по томе што су органи турске власти већ присутни у Зети, која се почела сматрати субашилуком. Од краја 1498. Црна Гора улази у састав турске империје, као посебан вилајет под надзором скадарског санџак-бега и практично под управом субаше који је седео у Жабљаку. Још пре уклапања Црне Горе у Турско Царство, Млечани бележе

за субашу црнојевићке области да је лош човек и да је у Грбальској Жупи начинио Которанима грдне штете.

Са уклапањем Црне Горе у скадарски санџак ранији субаша Балија све чешће носи назив војвода Црне Горе односно црнојевићевског субашилука. Иста личност почела је да мења титулу јер је добила нову функцију, задатак не само управно-политичког управљача него нарочито заповедника војне снаге у повереној му области. Уз њега се срећу и војводе из редова домаћих племенских старешина, који су такође војне старешине и који окупуљају крајеве који ће се под турском врховном влашћу касније образовати као нахије, тј. сточарске организације ранијих жупних области. Ти сточари су најпре плаћали харач и друге дажбине покорене раје, те нису били обавезни на војну службу, него су служили као војници-мартолоси под платом. Војевали су не само као пешаци него и као коњаници, заменивши своје караванске коњиће бољим турским хатовима. Занимљиво је да је наша наука досад прелазила преко Санудовог податка да су Млечани (септембра 1499) разговарали са Црногорцима да 300 њихових коњаника пређе у њихову службу. То су Млечани покушали да постигну и са босанским муслиманима више пута током XVI века. Понуда Црногорцима је прва те врсте и она је Млечанима више одговарала него најам муслиманских Босанаца који су се стално залетали до на млетачку територију на Пијави.

Турци су после 1498. почели да уводе своју редовну тимарско-спахијску организацију, којом су замењивали преосталу феудалну структуру раније црнојевићке Зете. То очигледно није одговарало Црногорцима и осталим Зећанима, те су се за време турско-млетачког рата 1499—1503. неколико пута понудили Млечанима да дођу под њихову власт (октобра 1499, марта 1500, у пролеће 1501). Противтурско расположење због увођења феудалне организације у чисто племенским скупинама дубље у унутрашњост било је још изричитије. Кад је у Дробњацима почело скупљање рајинског харача (јул 1500) син Радошина Јунака усмртио је турског војводу који је у име турске државе имао да води у борбу ратнике велике дробњачке нахије; сточари нису заборавили да турском војном функционеру одузму не само имовину него и коње које је турска држава давала сточарима ратницима. Скупљање данка у Црној Гори у исто време није ишло глатко, па је пред претњама слободних сточара харачлија морао да побегне у Скадар, јуна 1500. У исто време Балија, војвода субашилука скупљао је коњанике и пешаке за акцију против Котора (јуна 1500), што очигледно значи да отпор Турцима није био национално-политички него социјално-политички. Мартолоси под платом или они који су већ били ослобођени харача нису отказали у својим обавезама и у борби против хришћанских суседа. Занимљиво је да кад Млечани помињу то сакупљање војника наводе Црну Гору, Црмницу, део Зете (Бјелопавлиће) и Паштровиће, тј. Црну Гору сматрају као део Зете али у њу још не стављају Црмницу,

која ће тек сточарским социјалним идентитетом ову жупну област укључити у Црну Гору. Турци су својим војницима из редова сточара дозвољавали да, слично као у суседној Херцеговини знатно раније, сазивају своје скупове зване зборове. Такав један збор, као вид сточарског самоуправљања, сазван је за подручје целе Црне Горе за октобар 1500, на коме су сточари хтели да се договоре шта им је чинити.

Турци дозвољавају зборове јер сматрају да је то у функцији војне организације црногорских и зетских сточара. Да би обезбедили својим новим поданицима плаћање дажбина, они подстичу њихове ратничке врлине, позивајући их да иду против Паштровића који су се одметнули од султана и на млетачке поседе, како би стекли пљачком средства за плаћање обавеза. Сами сточари преко својих херцеговачких родственика упућивали су се на дубровачке Конавле. Како је купљење харача првих недеља 1503. и после ратне пљачке ишло тешко, скадарски санџак-бег је свом војводи у Црној Гори наложио да са кнезом Црне Горе Александром (Алексом Божидаровићем?) сакупи нешто харача те да дође из Црне Горе. Другим речима, требало се задовољити бар формалним резултатима, тј. да се нешто ипак утерало. Одмах затим, дубровачки записи говоре о неком немиру који је (1504) овладао јужном Херцеговином; не говоре још о Црној Гори, али треба закључити да је немир владао и у Црној Гори. Следеће 1505. године Црна Гора је била у буну. Треба закључити да није реч о политичком одметању и покушају предавања Млечанима, јер би о томе остали записи и у Дубровнику и у Венецији, него о социјалном отпору, тј. борби против увођења феудалног турског система. Живаљ Црне Горе је и априла 1510. одбио да плаћа по 22 акче ванредног намета за неке градње у Цариграду, те је скадарски санџак-бег дошао у Подгорицу, на путу у Црну Гору, да дажбину силом покупи. Тадашњи санџак-бег у Црној Гори, који је некад владао Херцеговином, тј. седео у Херцег-Новом, означен је као лош човек (септембра 1510). Позната су и имена неких војвода Црне Горе у то време: маја 1508. војвода Ахмед (који се бринуо и о наплати дугова својих поданика у Котору), године 1511. војвода Хасан. Њихова основна дужност била је да се брину о уређењу војске у Црној Гори састављено од слободних сточара. Дубровчани о оружаним јединицама црногорских брђана не пишу ни као о мартолосима (као Млечани касније) него као о војсци (егсерцитус). Треба поменути да наоружани племеници предузимају и веће војне акције, и то без Турака, односно са њиховом прећутном сагласношћу. На пример, војвода Радул, који није познат у Дубровнику, предузео је 1511. године прави поход против Пераста, али је одбијен са значајним губицима. Није искључено да је Радул водио и део црногорских војника, ако и сам није био из Црне Горе, јер такав подухват херцеговачких сточара није познат.

Становништво Црне Горе одбило је да плаћа харач и маја 1513. То одбијање пред реакцијом Турака претворило се у побуну, коју су околни санџаци морали да гуше. Да би се у социјалном погледу отпоран елемент смирио, Црна Гора је издвојена у посебан санџак и за његовог водитеља доведен је најмлађи син некадашњег последњег хришћанског владара Зете потурчени Скендер. Пошто тиме харач није био укинут, средином 1517. настао је нови бунтовнички покрет у Црној Гори, али и у суседним брђанским и херцеговачким племенима. У то време црногорски санџак-бег је настојао да у Котору наплаћује харач и од људи који су одбегли из Црне Горе. Дакле, јасно се види разлог незадовољства не само „националних“ Црногораца него и суседних сточарских племена, које се манифестовало и у бежању са турског подручја. Због тога је нетачно мишљење да је Скендер Црнојевић најпре био закупник „влашке“ филурије у Црној Гори (1513), јер она тада тамо још није ни била уведена. Тек после поменуте побуне, која се протегла чак до почетка 1521. године (и у чијем су угушивању учествовала четири санџак-бега, међу којима и херцеговачки и дукађински), Турци су коначно укинули рајински статус црногорским сточарима и уместо харача увели типично сточарску дажбину, филурију (од 55 акчи), уз коју је ишао двонедељни рад на чишћењу солних тераса и канала у Грбљу. Санџак-бегов хас у Црној Гори је обезбеђен тако што је он имао право да од тих 55 акчи задржи 20.

После смрти грамзивог и лошег „домаћег“ санџак-бега Скендера Црнојевића Црна Гора је као вилајет ушла у састав скадарског санџака (1529—1537). То је могло бити негде крајем 1529. године. Под вилајетом су Турци подразумевали области у којима није било муслимана или их је било у незнатном броју, те је тај назив обично употребљаван за мање територијалне целине које су скоро пале под власт султана са Босфора. У новом млетачко-турском рату 1537—1540. Црна Гора је поново била посебан санџак, јер је овакако опет претила опасност да се Црногорци прикључе Млечанима, ако би се осетили незадовољни тиме што им управљају људи из суседства. До одметничког покрета у Црној Гори у току тога рата није дошло, него је ситуација за Турке била повољнија него и раније и касније, с обзиром да су увођењем филурије уместо рајинског статуса решили основни разлог за бунтовност Црногораца која није била национално-политичка него социјална. Ситуација са посебним санџак-бегом трајала је неко време и после завршетка рата, на пример 1542. Овај моменат готово да није познат у нашој науци.

Првих дана јануара 1566, код упућивања позива локалним властима у вези са скупљањем људства за изградњу фортификација у Херцег-Новом, Херцег-Нови се јавља заједно са Црном Гором, из чега би се могло закључити да је Црна Гора 1565. и 1566. године била под влашћу херцеговачког санџак-бега, који је заповедао и многобројним херцеговачким племенима и катуни-

ма, такође са филурицијским пореским статусом. Укључивање у Херцеговину која је политички била мирнија, свакако је учињено да се и Црногорци у социјално истој средини такође лакше смире. То придруживање Херцеговини можда је учињено и да се олакша одбрана од све чешћих упада Црногораца у херцеговачке крајеве односно према дубровачким Конавлима. На пример, под власт заједничког војводе дошли су Риђани и Никшићи (1553, 1556, 1564, 1566) највише изложени агресивним црногорским брђанима, које је често глад натеривала на пљачку суседних, нешто богатијих крајева. Административно-територијални положај Црне Горе је свакако поново измењен 1567 и 1568. године, кад су се побунили Арбанаси и нека племена Брда у суседству Црне Горе. Црна Гора је тада прикључена типично сточарско-племенском санџаку Дукађин или је бар дукађински санџак-бег обављао контролу над Црном Гором. Почетком 1569. дукађински санџак-бег послао је арз Порти о односима Црногораца, који су припадали његовом санџаку, и катунара који су се налазили под влашћу Венеције (а који су можда нешто пре тога пребегли из Херцеговине, јер нема вести да је у млетачкој Боки било стално насељених катуна него су ту долазили само на зимски боравак). У то време (јануара 1569) постоји посебан црногорски кадија, којег не би било кад би се Црна Гора налазила у саставу скадарског санџака. У међувремену, од 1570. до 1573. трајао је нови турско-млетачки рат. За време његовог трајања Арбанаси и Грци су били немирни док Херцеговци, у чијим селима су већ у великом броју живели муслимани, били су мирни. Због тога је политички лабилна Црна Гора 1570—1571. поново предата на управу херцеговачком намеснику док су Паштровићи, у непосредној опасности према Млечанима, такође познати као склони политичком одметању, третирани да су под управом дукађинског санџак-бега, који је свакако располагао већим контингентом трупа и посебним овлашћењима. Форма да се обави то изручење Црне Горе херцеговачком санџак-бегу нађена је у томе што је овај закупио купљење филурије у Црној Гори за 100.000 акчи.

Тиме је настала нова пракса с административно-територијалним укључивањем Црне Горе с обзиром на сакупљача филурије у лицу каквог суседног санџак-бега или посебног лица. Године 1572. Црна Гора је још у саставу Херцеговине, али је 1574. поново под Дукађином. Године 1576. она је укључена у скадарски санџак. У његовом оквиру остала је пуне две деценије и по. Кад је Дервиш Алић Сарвановић 1592. митом успео код великог везира да се скадарски санџак подели на два дела, он је добио на управу део са Црном Гором, где је скупљао и филурију. Његов избор поновљен је три године касније и том приликом је поново показао претензије и на Паштровиће. Постоји мишљење да је од тога времена долазило до промена у територијално-политичкој припадности Црне Горе у вези са сакупљањем црногорске филурије. Промене би, значи, настајале не само тако што би се на дражби

јавила нова личност него и зато што Порта не би морала бити задовољна лицитираном или стварно наплаћеном свотом.

Да је порески систем био дуго времена разлог за бунтовност црногорских брђана види се по томе што нису успеле агитације у турско-млетачком рату 1570—1573. године да се у борбу укључе Црногорци за рачун Млечана. И у каснијим покретима који су обухватили северну Албанију, на пример последњих година XVI и првих година XVII века, Црна Гора је била мирна. Штавише, црногорске плачкашке дружине биле су повезане са херцеговским Турцима преко муслимана у Зупцима, с којима су координирани упади у дубровачке Конавље још средином XVII века, тако да су за Дубровчане све до морејског рата Црногорци важали за турске људе.

Тако се укључењем социјалног аспекта у тумачењу црногорског „отпора“ даје право тумачење појава, које може одговорити и на податке који отварају и нека друга важна питања.